

יהודים בחוץ לארץ

'מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית (הפריילאנד ליגע),
היישוב ומדינת ישראל, 1934–1956

גור אלרואי

מבוא

בקיץ 1935, שנה לאחר הקמת תנועת הליגה לארץ חופשית (להלן: הפריילאנד ליגע) בלונדון, פרסם מנהיגה הכריזמטי יצחק נחמן שטיינברג את מאמרו 'פאר דער קאטאסטראפע' (לפני האסון). שנתיים בלבד לאחר עליית הנאצים לשלטון ועוד בטרם החלו הרדיפות הממשיות נגד היהודים, תיאר שטיינברג בדיוקנות רבה את השינויים הפוליטיים המתחוללים באירופה שיובילו למלחמה עולמית נוספת. 'אף אחד מאתנו לא יודע בימים אלה איפה ומתי תפרוץ הקטסטרופה – מלחמת העולם', כתב שטיינברג:

אף אחד מאתנו לא יודע אפילו אם הקטסטרופה שתפרוץ תהיה דומה לזו של המלחמה הקודמת. אבל אין כל ספק שקטסטרופה כזאת הולכת ומתממשת במהירות בכל מקום. ייתכן שהתפתחויות עולמיות של הרגע האחרון יתנהלו לפי השכל הישר, אבל חייבים להביא בחשבון את הכיוון הנוכחי שיביא באופן ישיר לכאוס ולחורבן. בשנה אחת השתנתה באופן יסודי התמונה באירופה. המעשים הנוראים שהחלו להופיע בגרמניה ובזמן האחרון באופן בולט גם באירופה. זה קרה גם בממשלות כנועות וגם במתנגדות. חלק גדול מאירופה הוא תחת השפעת הפשיזם: גרמניה, אוסטריה, איטליה, הונגריה, רומניה, ארצות הבלקן, לטלנד ותורכיה. המדינות והעמים האחרים הוכרחו להתאים את הפוליטיקה הפנימית ללחץ ההיטלראי. היום זה לא עוד לחץ אנטישמי-שוביניסטי אידאולוגי; היום זה כבר השתנה ללחץ צבאי-מלחמתי שלא ניתן להשתחרר ממנו ביום אחד אלא במלחמה!¹

1. יצחק נחמן שטיינברג, 'פאר דער קאטאסטראפע', פרייע שריפטן פאר יידישען סאציאליסטישן געדאנק, 17 (אוקטובר 1935), עמ' 5 [ההדגשה במקור].

מאמרו של שטיינברג, שהתפרסם בכתב העת פריילאנד ארבע שנים לפני מלחמת העולם השנייה, מגלם את הסיבות שהביאו להתעוררותו המחודשת של הרעיון הטריטוריאליסטי בראשית שנות השלושים. המבקש להתחקות אחר התגבשותו של הרעיון הטריטוריאליסטי ימצא שיש קשר הדוק בין רדיפות יהודים ופגיעה בהם לבין נסיונות חיפוש אחר חבל ארץ לעם היהודי שלא בארץ-ישראל. כך היה במהלך הפוגרומים של ראשית שנות השמונים של המאה ה-19 בשעה שפינסקר פרסם את האוטואמנציפציה והציע את אחת משתי האפשרויות: 'ארץ שלנו' או 'ארץ קודשינו'. כאלה היו פני הדברים לאחר הפוגרום בקישינוב והנדידה ההמונית ממזרח אירופה לארצות הים כאשר הרצל העלה לראשונה את תוכנית אוגנדה לסדר היום הציבורי בקונגרס הציוני השישי, וכך היה לאחר מותו כאשר הפוגרומים הלכו ותכפו וממדי ההגירה היהודית הגיעו לשיאים שלא היו כדוגמתם. בתקופת שפל זו פרש ישראל זנגוויל, יד ימינו של הרצל, מההסתדרות הציונית וייסד באוגוסט 1905 יחד עם פורשים נוספים את ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א). בשנת 1925 התפרקה יט"א ושנה אחר-כך הלך לעולמו נשיאה ישראל זנגוויל. התייצבותה של בריטניה מאחורי ההסתדרות הציונית ונכונותה לתמוך ולעזור בהקמת הבית הלאומי לעם היהודי בארץ-ישראל הפכה את יט"א ללא רלוונטית במציאות שנוצרה. התפרקותה שמונה שנים אחר-כך היתה הוכחה ניצחת לטענה הציונית כי 'אין ציונות בלי ציון'.

ואולם דווקא התפרקותה של יט"א באמצע שנות העשרים ממחישה את הקשר בין המצוקה הקיומית של העם היהודי לבין החיפוש אחר בית לאומי. המחצית הראשונה של שנות העשרים התאפיינה באופטימיות רבה עבור התנועה הציונית. הצהרת בלפור בנובמבר 1917 והתחייבות הבריטים להקמת בית לאומי הוציאו את הרוח ממפרשי הרעיון הטריטוריאליסטי. עם זאת, הרעיון הטריטוריאליסטי לא גווע בשנות העשרים. כל אותה העת היו מי שסברו שארץ-ישראל איננה הפתרון היחיד ונחוץ חבל ארץ נוסף שבו יוכלו היהודים לקיים בבטחה את שאיפותיהם הלאומיות. עליית הנאצים לשלטון והידרדרות הסדר העולמי הביאו לתחיית של עמדות טריטוריאליסטיות ישנות-חדשות בעולם היהודי.

בספרו רבי-החשיבות של מיכאל אסטור געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע מציין המחבר - טריטוריאליסט בהשקפת עולמו - כי ההיסטוריה היהודית העכשווית מוצגת לרוב באופן חד-ממדי ובלתי-מספק:

חיי היהודים בשמונים השנים האחרונות על מגמותיהם ותהליכיהם רבי הפנים, המורכבים ומלאי הסתירות, על עולמם הרוחני המסועף ומפולג צומצמו [ההדגשה שלי, ג"א] לנוסחה נאיבית וילדותית עם 'הפּי־אַנְד', כינון מדינת ישראל. בכתבת תולדות עם ישראל (ובעיקר בלשון האנגלית) לא מוזכר ה'בוּנְד' אף לא במילה אחת. לעתים נדירות אפשר למצוא רמז לארגון הטריטוריאליסטי הישן של זנגוויל. הטריטוריאליזם החדש, ה'פריילאנד ליגע', מועלם כלא היה.²

2. מיכאל אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע, באנוס איירס וניו-יורק 1967, עמ' VII.

'מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

אין מעניינו של מחקר זה לברר את הסיבות לטענותיו של אסטור, ואציין רק כי עובדתית צדק בקביעתו. אף שימיה של האידאולוגיה הטריטוריאליסטית כימיו של הרעיון הציוני, מעטים המחקרים שבחנו לעומק את האידאולוגיה הזאת.³ לנוכח מיעוט המחקרים העוסקים ברעיון הטריטוריאליסטי בכלל ובפריילאנד ליגע בפרט, מאמר זה מבקש למלא את החלל ההיסטוריוגרפי ולהתמקד בהיבט הרעיוני של 'הטריטוריאליזם החדש', שהחל להתגבש כאמור באירופה במהלך שנות השלושים של המאה הקודמת. שלוש סוגיות יעמדו במרכז המאמר: הראשונה, בחינת הסיבות שהביאו להקמת הפריילאנד ליגע; השנייה, עיקרי האידאולוגיה הטריטוריאליסטית והמצע של הפריילאנד ליגע; והשלישית תתמקד בעימות האידאולוגי בין הטריטוריאליזם לבין היישוב ומדינת ישראל. בנקודה זו יצוין שהמאמר מבקש להתחקות רק אחר ההיבט הרעיוני של הטריטוריאליזם ולא יעסוק במאמצי החיפוש אחר חבלי ארץ מתאימים להתיישבות ובסיבות הדיפלומטיות-המדיניות שהביאו לכשלונם.⁴

הרקע להקמת הפריילאנד ליגע

שני אירועים מרכזיים הקשורים זה לזה הביאו להקמת הפריילאנד ליגע בשנת 1934. הראשון הוא ממדי ההגירה היהודית ממזרח אירופה ומרכזה שגדלו וטפחו בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת; השני – תוצר של הראשון – הוא הנסיגה ההדרגתית של ממשלת המנדט מההבטחות שניתנו לתנועה הציונית בהצהרת בלפור ובכתב המנדט מצד אחד, והתקרבותה לאוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל מהצד האחר. מציאות זו הביאה טריטוריאליסטים ותיקים וחדשים כאחד להכרה שסיכויי התנועה הציונית להקמת בית לאומי

3. אחד הספרים הבולטים שעסקו ברעיון הטריטוריאליסטי לגונו הוא ספרו של אליהו בנימיני, מדינות ליהודים, תל-אביב 1990. יתרונו הגדול של הספר הוא בפרסום מקורות ראשוניים הנוגעים לטריטוריאליזם. חסרונו שאין בו ממד ניתוחי בהקשר היסטורי רחב יותר. על ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ראו: גור אלרואי, 'ארץ לעם ולא עם לארץ': ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א), התנועה הציונית וההגירה היהודית בראשית המאה ה-20, עיונים בתקומת ישראל, 14 (1994), עמ' 537-564. המחקר המקיף ביותר על הפריילאנד ליגע הוא ספרו של מיכאל אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע. המחקר הוא ביידיש ואינו נגיש לציבור הרחב. המחבר הוא בן של אחד ממייסדי הפריילאנד ליגע, יוסף טשערניכאוו, וטריטוריאליסט בזכות עצמו. מלבד מחקרים אלה יש אזכורים קטנים ולא ממצים בספרים שונים. ראו למשל: Mark Wischnitzer, *To Dwell in Safety: The Story of Jewish*; Basil Valvianos, *Migration Since 1800*, Philadelphia 1948, pp. 219, 277, 299 and Feliks Bross (eds.), *Struggle for Tomorrow: Modern Political Ideologies of the Jewish People*, New York 1954, pp. 109-129

4. על הטריטוריאליות השונות ברחבי תבל שהוצעו כפתרון לעם היהודי ראו: אליהו בנימיני, מדינות ליהודים, תל-אביב 1990.

לעם היהודי בארץ-ישראל קלושים. לפיכך במקביל למאמצי הציונים יש לנסות ולחפש חבל ארץ אחר, דליל באוכלוסייה ובעל פוטנציאל כלכלי שבו אפשר ליישב את המוני המהגרים היהודים.

שנות העשרים הביאו להתחדשותה של ההגירה היהודית ממזרח אירופה לאחר שנקטעה בשיאה באופן דרמטי עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. ממדי ההגירה היהודית החלו לחזור לממדים של ראשית המאה ה-20. היו אלה בעיקרם מהגרים שביקשו לברוח מהתווה ובוהו שהשתרר במזרח אירופה לאחר המלחמה העולמית וכאלה שביקשו לחבור לבני משפחותיהם שהספיקו להגר לפני פרוץ המלחמה. אולם בניגוד למדיניות הגירה ליברלית שאפיינה את תקופת ההגירה הגדולה ממזרח אירופה עד מלחמת העולם הראשונה, החלו מדינות היעד לסגור את שעריהן. בשנת 1921 נכנס לתוקפו חוק מכסות הגירה בארצות-הברית ובשנת 1924 הוא תוקן וארצות-הברית נעלה את שעריה לפני מהגרים ממזרח אירופה.

סגירת שערי ארצות-הברית גרמה מצוקה של ממש לאוכלוסייה היהודית במזרח אירופה. מצד אחד מדינת ההגירה הגדולה בעולם סגרה את שעריה, ומהצד האחר המציאות הכלכלית והפוליטית במזרח אירופה לא זו בלבד שלא השתנתה אלא שהחריפה ביתר שאת. מצבם הכלכלי של היהודים בפולין – שם היתה הגדולה שבקהילות היהודיות במזרח אירופה – הלך והחריף. סכסוכים לאומיים, הידלדלות מקורות הפרנסה עקב סגירתו של השוק הרוסי ובייחוד התוכנית הכלכלית של ראש ממשלת פולין ולאדיסלב גראבסקי – כל אלה רוששו את יהודי פולין. בשנת 1924 נקט גראבסקי שורה של צעדים כלכליים שמטרתם היתה לייצב את המשק והמטבע. בין האמצעים שהפעיל למימוש מדיניותו היו כאלה שפגעו ישירות ביהודי פולין: הטלת מסים על שכבות סוחרים, ריכוז האשראי בידי הבנקים הממשלתיים והעברת תעשיות פרטיות לידי הממשלה.⁵ זאת ועוד, במהלך שנות השלושים עם עליית הנאצים לשלטון החלה גם יהדות מרכז אירופה המבוססת לסבול מרדיפות פוליטיות וכלכליות. אירופה הפכה ליבשת שהאוכלוסייה היהודית בה התקשתה לקיים את עצמה מבחינה כלכלית אך גם נשקפה לה סכנה קיומית של ממש.

היות שגורמי הדחיפה בארצות המוצא של היהודים הלכו והחריפו היתה ההגירה לחלק בלתי-נפרד מהמציאות של שנות העשרים והשלושים. אמנם ממדי ההגירה אחרי מלחמת העולם הראשונה קטנו מאלה שלפניה, אך עדיין מספר היהודים המהגרים היה גבוה למדי. בשנים 1915-1942 היגרו למעלה מ-1,300,000 יהודים ממזרח אירופה ומערבה.⁶ עד שנת 1924 היתה ארצות-הברית ארץ היעד המועדפת, אך משעה שנסגרו שעריה הוסטה ההגירה מנתיבה הכמעט טבעי ומהגרים החלו להגיע בקצב הולך וגובר לארץ-ישראל. במהלך שנות

5. ראו: עזרא מנדלסון, התנועה הציונית בפולין: שנות ההתהוות 1915-1926, ירושלים תשמ"ו, עמ' 231-244; דן גלעד, הישוב בתקופת העליה הרביעית (1924-1929): בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב

1973, עמ' 46.

6. יעקב לשצ'ינסקי, נודדי ישראל בדורות האחרונים, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 139.

השלושים קלט היישוב כ-30,000 מהגרים בשנה, שהיו כשני שלישים מכלל המהגרים בתקופה ההיא.

ואכן בשני העשורים של המנדט הבריטי גדל היישוב היהודי באופן מרשים ביותר. מ-60,000 יהודים שחיו בארץ-ישראל בשנת 1919 גדל היישוב פי שלושה ובשנת 1929 נאמד ב-180,000 נפש. עשר שנים אחר-כך כבר היו בארץ-ישראל כ-450,000 יהודים – תוצאה של המוני המהגרים שנהרו אליה. גידולה של האוכלוסייה היהודית והקטנת הפער המספרי בינה לבין האוכלוסייה הערבית הביא להחרפה במערכת היחסים המשולשת – בריטים, יהודים וערבים. במהלך שנות השלושים החלו הבריטים לסגת בהדרגה מהבטחותיהם. ועדת החקירה שנשלחה לארץ לאחר 'מאורעות' תרפ"ט (1929) מצאה ליקויים בשיטת הפיקוח על העלייה לארץ. בדוח שפרסמה בשנת 1930 נקבע כי בפועל 'לא קיים כל פיקוח ממשלתי ממשי ביחס לביורור העולים הבאים מחו"ל, ותוצאת הדבר, שאין אמצעי שמירה מספיקים בפני המעשים שאינם בסדר גם בקשר עם מתן הסרטיפיקטים לעולים וגם בפני עלייתם של אנשים בלתי רצויים'.⁷ בנוגע לרכישת קרקעות קבעה הוועדה חד-משמעית כי 'אפשר לומר בהחלט, שבזמן הזה ובשיטות הנוכחיות של עיבוד האדמה ע"י הערבים לא נשאר כל עודף של קרקעות, שיהא אפשר להעמידו לרשותם של עולים חדשים לצרכי התיישבות חקלאית, מלבד אותם הקרקעות המצויים בידי סוכנויות יהודיות שונות בתור קרקעות שמורות ושטרם הכשירון לעיבוד'.⁸

במציאות הזאת הבשילו התנאים לחידוש הרעיון הטריטוריאליסטי ולהקמת הפריילאנד ליגע. בעבור הטריטוריאליסטים מציאות זו דמתה במובנים רבים לזו של ראשית המאה: מצוקה כלכלית בארצות המוצא, רדיפות יהודים, הגירה מסיבית אל ארצות הים, החשש שמדינות ההגירה יסגרו את שעריהן ויכולת קליטה מוגבלת של ארץ-ישראל.⁹ ההגבלות שהטילו הבריטים על העלייה לארץ-ישראל והעימות עם הערבים מצד אחד ורדיפת היהודים וההגירה מהצד האחר הביאו לגיבושה של האלטרנטיבה הטריטוריאליסטית. במאמרו 'לאן על היהודים ללכת', כתב יצחק שטיינברג: 'לתנועה הציונית היו הישגים במהלך השנים האחרונות ואולם עכשיו היא מאוימת בהגבלות נוקשות הן גיאוגרפיות והן כלכליות'. לפיכך, טען שטיינברג, 'הלחץ להגירה הוא מעבר לכל פרופורציה לאפשרויות [הקליטה] של ארץ-ישראל. היהודים הייבים בנסיבות אלו לחפש טריטוריה גדולה ריקה מאדם ועדיפה [טריטוריה כזאת] בתוך האימפריה הבריטית'.¹⁰

7. חיים מרחביה, הציונות: אוצר התעודות הפוליטיות, ירושלים תש"ד, עמ' 374.

8. שם, עמ' 369.

9. על הגורמים להקמת ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) בראשות ישראל זנגוויל ראו: אלרואי (לעיל הערה 3).

10. Isaac Nachman Steinberg, 'Where are the Jews to Go?', *The Jewish Chronicle*, 5, November 1937, p. 26

יצחק נחמן שטיינברג היה מהדמויות הבולטות והמזוהות ביותר עם 'הטריטוריאליזם החדש'. שטיינברג נולד בשנת 1888 בלטביה והיה פעיל במפלגה הסוציאל-רבולוציונרית (ס"ר). בשנת 1907 נאסר והוגלה לסיביר אך נמלט משם והגיע באותה שנה לציריך. בשנת 1910 סיים לימודי דוקטור למשפטים באוניברסיטת היידלברג וחזר למוסקבה. לאחר מהפכת אוקטובר 1917 היה שטיינברג - כנציג הס"ר השמאליים - חבר בממשלת הקואליציה בראשותו של לנין ושימש קומיסר למשפטים.¹¹ ואולם כעבור זמן-מה התפרקה הקואליציה. שטיינברג התנגד לאופיה האלים של המהפכה ולהוצאות להורג הרבות. מנקודת ראותו היתה המהפכה בגידה באידאל הסוציאליסטי, שהיה בעיקרו מוסרי. ביקורתו על התנהלות המהפכה וחוסר ההשלמה עם האלימות הנלווית אליה גרמו למעצרו.¹² בשנת 1923 הצליח לצאת מרוסיה ובאותה השנה התיישב בברלין. בשנים 1933-1939 ישב שטיינברג בלונדון ושם הקדיש את כל זמנו ומרצו לענייני הפריילאנד ליגע. את שנות מלחמת העולם השנייה העביר שטיינברג באוסטרליה בנסיונות להוציא אל הפועל את תוכנית קימברלי (שעליה ידובר בהרחבה בהמשך). בשנת 1943 הגיע לניו-יורק ובי-2 בינואר 1957 הלך לעולמו.¹³

בזמן ישיבתו בברלין החל שטיינברג להוציא לאור את כתב העת פרייע שריפטן פארן יידישען סאציאליסטישן געדאנק. סביב כתב העת החלו להתקבץ אנשי ספרות, סוציאליסטים ואינטלקטואלים למיניהם. אמנם כתב העת מראשיתו לא נועד לתת במה לרעיונות טריטוריאליסטיים, אך בתוך הקבוצה שהתקבצה סביבו היו מי שהטיפו לרעיונות האלה. ככל שהצרו את צעדי היהודים באירופה וההגירה גדלה, כך נשמעו יותר ויותר קולות בקבוצת 'הפרייע שריפטן' שהעלו את הטריטוריאליזם כפתרון אפשרי למצוקת היהודים.¹⁴ ואכן, בראשית שנות השלושים החלו לקום בוויילנה, בפולין, בניו-יורק, בלונדון ובפריס התארגנויות טריטוריאליסטיות מקומיות. אלה היו בעיקרם יהודים סוציאליסטים שחזו בכשלון המהפכה בברית-המועצות והיו פסימיים בנוגע לגורל היהודים באירופה. מצד אחד הם לא האמינו בסיכויי ההשתלבות וההתערות של היהודים בחברה הסובבת, ומהצד האחר הפתרון הציוני היה בעבורם פתרון חלקי והם לא ראו בו חזות הכול. ב-29 ביוני 1934 נערכה ועידת היסוד בוויילנה. מכל אגודה טריטוריאליסטית מקומית נשלחו נציגים ונקבעו קווי פעולה

11. שטיינברג פרסם את זכרונותיו על מהפכת 1917 ומקומו בה. ראו: Isaac Nachman Steinberg, *In the Workshop of the Revolution*, New York 1953. ראו גם: יצחק נחמן שטיינברג, מריה ספירידונובה, תל-אביב תרצ"ו.

12. על ההיבטים המוסריים של המהפכה ראו: יצחק נחמן שטיינברג, דער מאראלישער פנים פון דער רעוואלוציע, ברלין 1925.

13. ראו: מלך ראויטש (עורך), יצחק נחמן שטיינברג געדענק בוך, ניו-יורק 1961, עמ' 12-13. ראו גם: אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע, עמ' 42-43. לאחר מותו של שטיינברג יצא גיליון מיוחד לזכרו. ראו: אויפן שוועל, 3-4 (מרס-מאי 1957). עוד על שטיינברג ראו: בנימיני, מדינות ליהודים, עמ' 231.

14. אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע, עמ' 42-44.

אפשריים לעתיד. כדי להפיץ את עמדותיהם החלו להוציא לאור את כתב העת פריילאנד ששימש במה לעמדות טריטוריאליסטיות. חיזוק לתנועה שזה עתה קמה היה הצטרפותו של יצחק נחמן שטיינברג לפריילאנד ליגע. מרגע הצטרפותו אליה בשנת 1935 ועד מותו בשנת 1957 היה שטיינברג מנהיגה הבולט והחשוב ביותר. אפשר לומר כי בעבור הפריילאנד ליגע ופעיליה היה יצחק נחמן שטיינברג מה שהיה ישראל זנגוויל להסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית.

גורם נוסף שזרז את הקמת הפריילאנד ליגע היה הכרזתה של ברית המועצות ב־6 בפברואר 1928 על רצונה להקצות אזור מיוחד להתיישבות יהודית אוטונומית בברובידיג'אן. זו היתה הפעם הראשונה שממשלה נתנה ליהודים חבל ארץ רחב־ממדים שיהיה בסיס לריכוז טריטוריאלי של היהודים כעם ולא כיהודים. אין מעניינו של מאמר זה לעסוק בעיקרי התוכנית ולהסביר את הסיבות לכשלונה; אציין רק שתוכנית התיישבות זו יועדה ליהודי מזרח אירופה בכלל וברית המועצות בפרט ולא נועדה לפתור את מצוקותיהם של היהודים במדינות אחרות.¹⁵ עם זאת, רצונה של ברית המועצות למסור חבל ארץ ליהודים השפיע על טריטוריאליסטים והאיצה את הקמת הפריילאנד ליגע.

תמיכה ברעיון זה, שהחל להתגבש ולצבור תאוצה באירופה של אמצע שנות השלושים, באה מכיוונם של אנשי רוח בולטים באירופה, שהפתרון הציוני לא היה בעיניהם חזות הכול. אחד התומכים הבולטים בפתרון הטריטוריאליסטי היה הסופר היהודי הנודע סטפן צווייג. בהקדמה לספרו של יוסף לפטביץ (Joseph Leftwich) 'מה יקרה ליהודים?' (*What will Happen to the Jews?*), שיצא לאור בלונדון בשנת 1936, הביע צווייג ספקנות רבה כלפי מאמצי התנועה הציונית. הפתרון הטריטוריאליסטי, כתב צווייג, הוא 'אנטיזתה לציונים רדיקליים המתעקשים לראות בהתיישבות בארץ ישראל את הדרך היחידה'.¹⁶ לטענת צווייג, התנועה הציונית אינה יכולה להשיג את מטרותיה משתי סיבות: האחת היא המכשולים הפוליטיים הקיימים בארץ ישראל שלא יאפשרו להקים את המדינה היהודית; והאחרת נובעת מספק גדול אם העם היהודי אכן מסוגל אחרי נדודים של 2000 שנה להשיג עצמאות מחודשת בחבל ארץ זה. 'הבעיה היהודית כיום חמורה מכפי יכולת הפתרון של ארץ ישראל', כתב צווייג בהקדמה -

ומשום כך דרושה הגירה גדולה בד בבד עם הציונות. [...] אנו נתונים בשלב של לאומיות ובין־לאומיות, כדברי יוספוס פלביוס אל מגיני בית המקדש: 'לא המולדת

15. על תוכנית בירובידיג'אן ראו: יעקב לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית, תל־אביב תש"ג, עמ' 193-172. וראו גם: בנימיני, מדינות ליהודים, עמ' 207-100.

16. Joseph Leftwich, *What will Happen to the Jews?*, London 1936, pp. ix-x. סופר נודע שתמך בפריילאנד ליגע היה תומס מאן. בשנת 1949 - שנה לאחר הקמת מדינת ישראל - הוא פרסם מאמר בשם 'אני מאמין בפריילאנד'. במאמר זה ציין מאן שהוא 'רואה ברעיון ה"פריילאנד" אידאה בהירה והגיוינית שאיננה בעלת שאיפות פוליטיות'. ראו: תומאס מאן, 'איך גלויב אין פריילאנד', אויפן שוועל, מרס-אפריל 1949, עמ' 2-3.

חשובה, כי אלוהים כל העולם בידו – והוא גדול יותר מן הבית הזה'. ההגירה היהודית תקל את הצפיפות ובעקבות זה תפיג את עודף האיבה. [...] על 16 מיליון היהודים לייסד גוף אחד אוטונומי אשר ייצג את האינטרסים של העם היהודי בפני העולם וידחוק הצדה את המחלוקות והאיבה הקיימות בקרב קבוצות שונות בעם היהודי.¹⁷

צווייג לא היה חבר בפרייילאנד ליגע ואף לא לקח חלק בנסיונות החברים בתנועה להגדיל את מעגל התומכים. עם זאת, נכונותו לכתוב את ההקדמה לספר מלמדת שהרעיון הטריטוריאליסטי כבש לא מעט אינטלקטואלים ואנשי רוח באירופה, וכפי שנראה בהמשך גם אינטלקטואלים בארץ-ישראל.

דער דריטן וועג (הדרך השלישית)

המטרה המרכזית של הפרייילאנד ליגע, כפי שהוצגה במצע שלה, היתה 'לחפש ולספק מוצא ליהודים הרוצים או מוכרחים לעזוב את ארצות מוצאם וליישבם בחסות מעצמה דמוקרטית בחבל ארץ דליל אוכלוסין המיועד למטרה זו'.¹⁸ המצע של הפרייילאנד ליגע לא היה שונה בהרבה מהמצע של יט"א בראשות ישראל זנגוויל שלושים שנה לפני כן. הפרייילאנד ליגע ביקשה להעלות על סדר היום הציבורי של העם היהודי דרך שלישית 'לא ציונות ולא גלות' נאציונליזם אלא טריטוריאליזם.¹⁹ על אף הדמיון בין מטרות יט"א בראשית המאה ה-20 לבין מטרות הפרייילאנד ליגע היה בכל זאת הבדל משמעותי בין שתי התנועות. לעומת יט"א תנועת הפרייילאנד ליגע לא התעקשה על השגת מדינה ליהודים בחבל ארץ שיימצא בעבורם. הפעם המטרה – מנקודת מבטם – היתה צנועה בהרבה. הפרייילאנד ליגע בראשות שטיינברג חיפשה חבל ארץ שבו יוכלו היהודים לנהל אוטונומיה תרבותית נטולת שאיפות פוליטיות. 'העם היהודי זקוק למקום רחב ידיים, טריטוריה שאליה יורשו להגיע הנודדים היהודים בחופשיות ולבנות חיים יהודים המבוססים על יסודות בריאים'.²⁰ לקח העבר הופק, טען שטיינברג, ומעתה כל מבוקשה של הפרייילאנד ליגע הוא חבל ארץ הנתון לחסות אחת המעצמות הדמוקרטיות. 'עדיף טריטוריה לא מיושבת ולא מפותחת שתאפשר ליהודים לממש את יכולתם הכלכלית והרוחנית', הסביר שטיינברג. 'גישה בסיסית זו מאפשרת לפרייילאנד

17. Leftwich, *What will Happen to the Jews?*, pp. ix-x.

18. Abraham G. Duker, 'Jewish Territorialism: An Historical Sketch', *Contemporary Jewish*

Isaac Steinberg, *A Jewish Settlement in Australia*, Record, March-April 1939, p. 27

New York [unknown year], p. 13

19. אסטור, געשיכטע פון דער פרייילאנד ליגע, עמ' 57.

20. Steinberg, *A Jewish Settlement in Australia*, p. 13.

ליגע להקדיש את כל זמנה לעבודה מעשית מידית, לחקור שטחי אדמה בלתי-מיושבים ולבוא במשאים-ומתנים עם רשויות מכובדות.²¹

הפריילאנד ליגע כפרה בטענה הציונית הרואה בהקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל פתרון שלם ובלעדי לעם היהודי. בעבור הציונים, טענו הטריטוריאליסטים, 'המדינה' היא השאיפה העליונה שאליה צריך לחתור ותמצית השאיפות הפוליטיות. הטרגדיה של העם היהודי בעבר ובהווה נעוצה - מנקודת המבט הציונית - בהיעדר מדינה ליהודים. לפיכך תחיתו המהודשת יכולה להתממש רק אם לעם היהודי תהיה מדינה משלו כפי שיש לשאר העמים. הפריילאנד ליגע התנגדה עקרונית למוסכמה זו. מדינה ליהודים היא לא העיקר ואין להתאמץ להשגתה. 'אכן לרוב האומות יש מדינה ומלחמת העולם הראשונה אף הצמיחה מדינות חדשות', טען שטיינברג, אך 'האם לאנשים במדינה טוב יותר משינוי זה?' התשובה לשאלה היתה, שהפטריוטיות היא המובילה לאיבה, למלחמות ומבצרת את המדינות בעמדותיהן הבלתי-מתפשרות. לפיכך לא בטוח כלל שהקמתה של מדינה לעם היהודי תיטיב את מצבו.²² הפתרון הוא אפוא התיישבות חסרת כל שאיפות פוליטיות בחבל ארץ מסוים.

השאיפה לאוטונומיה תרבותית בחסות מעצמה דמוקרטית הפכה את 'הטריטוריאליזם החדש' של שנות השלושים - לעומת 'הישן' של ראשית המאה ה-20 - קרוב הרבה יותר לאוטונומיזם נוסח דובנוב. טענתו של דובנוב בראשית המאה ה-20, כי 'בגולה עלינו לתבוע ולהשיג אבטונומיה לאומית-תרבותית בגבול האפשרות בשביל רוב האומה; בארץ-ישראל נשיג אותה בשביל מיעוט האומה',²³ היתה דומה לזו של הטריטוריאליסטים בשנות השלושים. בדומה לאוטונומיזם שאפה הפריילאנד ליגע לאוטונומיה תרבותית ולא למדינה עצמאית ריבונית. ההבדל ביניהם היה בשני עיקרים: האחד, הטריטוריאליסטים - בניגוד לדובנוב - לא נתנו את דעתם להיבט הפילוסופי-היסטורי של רעיון המדינה. בעיני דובנוב השאיפה של עם לטריטוריה היא רק שלב בהתפתחותו. השלב העליון הוא יכולתו של עם לשמור על תרבותו בלא זיקה לטריטוריה. אם עם הצליח לשמר את תרבותו ולא לאבד את זהותו אחרי שניתק מארצו, טען דובנוב, 'הרי אומה זו הגיעה למרום פסגת האינדיבידואליזציה התרבותית-היסטורית ודינה כדין עם בלתי נכחד, בתנאי שתוסף ותאמץ את רצונה הלאומי'.²⁴ היות שלדעת דובנוב העם היהודי נמצא בשלב התפתחותי מתקדם אין טעם להחזירו אחורה. הטריטוריאליסטים לא נתנו את דעתם כלל ועיקר לסוגיה פילוסופית זו. השגת טריטוריה ריבונית היתה לדעתם משימה בלתי-אפשרית ורעיון האוטונומיה התרבותית ענה על דרישתם העיקרית והיא הצלת יהדות אירופה. ההבדל השני היה המחלוקת בין חסידי האוטונומיזם

21. Valvianos and Bross (eds.), *Struggle for Tomorrow*, p. 119.

22. יצחק נחמן שטיינברג, געלבט און געהלומט אין אויסטראליע [חייתי וחלמתי באוסטרליה], ניו-יורק 1945, עמ' 355-356. ראו גם: Steinberg, 'Where are the Jews to Go?' (above note 10), p. 26.

23. שמעון דובנוב, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 99.

24. שם, עמ' 9.

לבין מצדדי הרעיון הטריטוריאליסטי בשאלה היכן אפשר לקיים את האוטונומיה התרבותית. הטריטוריאליסטים היו פסימיים בנוגע לאירופה. האמנציפציה נכשלה, מצוקת היהודים ורדיפתם התפשטה גם למערב אירופה ולכן יש לחפש חבל ארץ אחר שהיהודים יוכלו לנהל בו את חייהם בלי חשש.²⁵ בסוגיה זו היה נעוץ ההבדל העיקרי בין הטריטוריאליזם החדש לישן. הניסיון להקים מדינה עצמאית ליהודים בחבל ארץ שומם ונידח נתפס כמשימה בלתי-ישימה במציאות של שנות השלושים. שלושה עיקרים היו בתוכנית הטריטוריאליסטית החדשה שהתגבשה באמצע שנות השלושים: (א) חבל ארץ דליל באוכלוסייה; (ב) שיהיה לא מפותח מבחינה כלכלית; (ג) שהאוטונומיה תהיה בחסות אחת המעצמות הדמוקרטיות, ועדיפה בריטניה.²⁶ דרישה זו היתה – לדעת שטיינברג – ראלית בהרבה מהדרישה להקים מדינה יהודית עצמאית בחבל ארץ בלתי-ידוע. התנאי להתיישבות היהודים היה הסכמה מפורשת של אחת המעצמות לפתור את בעייתו של העם היהודי כולו ולא את בעייתם של מהגרים יהודים בודדים. נסיונו של שטיינברג להשיג את הסכמת המעצמות – בעיקר את הסכמת בריטניה – היה דומה מבחינות רבות לנסיונותיו של הרצל בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 לזכות בצ'רטר המיוחל.

יתר-על-כן, בספרו הנודע מדינת היהודים ראה הרצל בהתיישבות היהודית בארץ-ישראל בלא הסכמת המעצמות סכנה של ממש למפעל הציוני. 'ניסיונות-ההתיישבות ראויים לציון נעשו בשתי נקודות אלה [ארץ-ישראל וארגנטינה] על-פי העיקרון המוטעה של הסתגנות הדרגתית של יהודים', כתב הרצל בספרו. 'הסתגנות בהכרח שתסתיים ברע. שכן תמיד בא הרגע, שהממשלה, בלחץ האוכלוסייה החשה עצמה נתונה בסכנה, נועלת את שעריה בפני כניסת יהודים נוספים. נמצא שיש טעם להגירה, רק אם יסודה הוא ריבונות המובטחת'.²⁷ מנקודת ראותו המשיך שטיינברג את הקו ההרצליאני. הוא התנגד בתוקף לקליטת מהגרים יהודים כיחידים בארצות המוצא:

אנחנו חייבים להתחיל להביא לידי מימוש את רעיון ההתיישבות ולא הסתגנותם של יהודים יחידים לארץ החדשה. בהסתגנות הכוונה לחדירה של יחידים למערך הכלכלי של קהילייה מאורגנת. הסתגנותם של יחידים יכולה להביא לתוצאות ידועות – תחרות עם האוכלוסייה הלא-יהודית במקצועות המסחר וראשיתה של אנטישמיות. התיישבות

25. כל ניסיון טריטוריאליסטי אחר שראה בהקמת מדינה ליהודים אידאל שיש לשאוף אליו נדחה בידי הפריילאנד ליגע. בשנת 1938 הוציא לאור הטריטוריאליסט האמריקני יוסף אוטמר הפטר (Joseph Otman Hefter) חוברת בשם *Room for the Jew*. בחוברת ביקש המחבר לשרטט בקווים כלליים את אופיה של המדינה היהודית שתקום. שם המדינה יהיה יהודה החדשה, *Nai Juda*, עם צבא ומערכת פוליטית מסודרת ומתוקנת. ואולם הפריילאנד ליגע לא ראתה חוברת זו בעין יפה. מיכאל אסטור ראה בתוכנית זו תפיסה פרימיטיבית, אוטופית ומקסימליסטית של הרעיון הטריטוריאליסטי, שאינו עולה בקנה אחד עם רעיונות הפריילאנד ליגע. ראו: אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע, עמ' 333-334.

26. Steinberg, 'Where are the Jews to Go?' (above note 10), p. 26.

27. בנימין זאב הרצל, מדינת היהודים (תרגם מרדכי יואלי), חדרה 1975, עמ' 27.

'מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

לעומת זאת פירושה לקחת אזור לא מיושב או דליל באוכלוסייה, שעדיין לא מפותח מבחינה כלכלית, וליישבו בקבוצה מובחרת של מהגרים. עלינו להתחיל לייסד התיישבות יהודית בעלת אחריות קולקטיבית, צנועה אך בעלת שאיפות להתפתחות בעתיד.²⁸

ההתיישבות החדשה צריכה להתבסס על חקלאות מתועשת המתפתחת הן על-ידי קניית התוצרת החקלאית מהמתיישבים והן ממכירתה. על המתיישבים להיות בריאים וחזקים ומסוגלים להתמודד עם תנאי קיום קשים. מרכזי התעשייה שיקומו לא יתחרו באלה הקיימים במדינת היעד אלא ישתלבו בהם. כך ביקש שטיינברג לצמצם עד למינימום את האנטישמיות העלולה לצמוח מקליטת המהגרים בארץ המיועדת. המימון לתוכנית ההתיישבות חייב להיעשות על-פי שיקולים של רווח והפסד. שטיינברג התנגד בכל תוקף לפילנתרופיה וראה בתוכניתו עסק כלכלי לכל דבר ועניין, וציין: 'או עולה שאלת המימון. חייב להיות ברור שהגירה בהיקף רחב איננה יכולה להתבסס על צדקה. ההתיישבות היא עסק, וכמו כל עסק היא יכולה לתפקד רק אם היא מאורגנת וממומנת נכון.'²⁹

מלבד הצד המעשי בהקמת ההתיישבות היהודית הוקדשה מחשבה רבה גם לאופיה ולפן התרבותי-הרוחני שלה. הפריילאנד ליגע ביקשה לייסד אוטונומיה המושתתת על אמות-מידה של צדק, מוסר ושוויון לאור חזונו של נביאי ישראל: 'תחיית ישראל תיעשה ותקום אך ורק בדרכים הטהורות ביותר, בדרכים ההולמות את עצם טוהר החזון והשאיפה הנאצלת של תחייה זו'.³⁰ שאיפתם זו עמדה כנגד המעשה הציוני בארץ-ישראל, שהביא לנישולם של ערבים מאדמותיהם ולקרע בלתי-ניתן לאיחוי בין שתי האוכלוסיות בארץ. לפיכך ביקשה הפריילאנד ליגע להקים אוטונומיה תרבותית לעם היהודי 'בפינה שקטה פחות או יותר, שבה לא יהיה מקום למלחמת עמים שכנים, לאפשרות של השתלטות עם מחדש בא על עם יושב הארץ מדורי דורות – מרכז של יישוב יהודי גדול על יסודות יהודיים-אנושיים טהורים, כראוי וכיאות לעם ישראל, נושא הייעוד הנבואי לשלום, לאחוות האדם ולצדק בחיי היום יום'.³¹

מדיניות זו שהחלה להתגבש בשנות השלושים הביאה את שטיינברג לחיפוש אחר חבל ארץ מתאים – רצוי באימפריה הבריטית – שעונה על שלוש הדרישות: דליל באוכלוסייה, לא מפותח כלכלית ובחסות מעצמה דמוקרטית. בין כל החיפושים שנעשו והרעיונות שהועלו, 'תוכנית קימברלי' היתה הניסיון הממשי והרציני ביותר שתנועת הפריילאנד ליגע בראשות יצחק שטיינברג ניסתה לקדם. אף שראשיתה של 'תוכנית קימברלי' היתה דווקא ביוזמה אוסטרלית, זו היתה תוכנית שנסבה סביב אישיותו של איש אחד. שטיינברג היה המוציא לפועל של התוכנית והוא שנשא ונתן עם ממשלת אוסטרליה על מימושה.

28. Steinberg, 'Where are the Jews to Go?' (above note 10), p. 26.

29. Ibid.

30. נתן חופשי, 'בלב ונפש – לזכרו של יצחק נחמן שטיינברג', נר: ירחון לבעיות ציבור ולהתקרבות יהודית-ערבית, 1-1 (מרס-אפריל 1957), עמ' 2.

31. שם.

בשנות השלושים ביקשה ממשלת אוסטרליה ליישב מתיישבים יהודים בחבל קימברלי שבצפון-מערב היבשת. הדאגה מפני פלישת יפן ליבשת אוסטרליה הביא את הממשל האוסטרלי למסקנה כי יישוב יהודים בחבל דליל אוכלוסייה יעמיק את האחיזה האוסטרלית ביבשת. המגעים הראשונים בין הפריילאנד ליגע לבין ממשלת אוסטרליה החלו כבר בשנת 1936 באמצעות נציג אוסטרליה בלונדון, ועידת אַוויאן (Evian) האיצה את התוכנית.

ביולי 1938 נערכה ועידה בין-לאומית בעניין בעיית הפליטים היהודים באירופה בשנים 1933-1938. לפני משתתפי הוועידה התייצבו נשיא ההסתדרות הציונית חיים וייצמן מצד אחד ונציגי הפריילאנד ליגע - צ'רלס זליגמן נשיא הכבוד, ל' קולר היושב-ראש ויצחק שטיינברג המזכיר - מהצד האחר. השלושה הגישו תזכיר לוועדה ובו תיאור סבלם של היהודים באירופה והצורך המידי בטריטוריה ליהודים. 'הרדיפות נגד היהודים בימינו', הסבירה המשלחת הטריטוריאליסטית לחברי ועידת אַוויאן, 'שונות בתכלית מאלה המוכרות והידועות בהיסטוריה של העם היהודי'.³² בעבר יכלו היהודים להיחלץ מהרדיפות באמצעות המרת דת או הגירה, אולם תחת השלטון הנאצי אי-אפשר עוד לחמוק מהן. מציאות בלתי-נסבלת זו היא שיצרה את בעיית הפליטים היהודים באירופה. התנועה הציונית, הסבירו הטריטוריאליסטים, ניסתה להקל על הפליטים, אך היום ברור לכול 'שהציונות לבדה איננה יכולה לפתור את הבעיה'. לפיכך 'הפתרון היחיד המסתמן לבעיית הפליטים הוא טריטוריה גדולה להתיישבות מיידית'.³³

בתום שבוע של דיונים התברר - גם לציונים וגם לטריטוריאליסטים - כי המדינות הדמוקרטיות המערביות אינן מוכנות לעשות דבר למען יהודי אירופה. מיליוני יהודים שביקשו לצאת מאירופה נלכדו בה בלי ששום מדינה תיאות לקבלם. עם זאת, הצעתו של ראש ממשלת בריטניה נוויל צ'מברלין בנובמבר 1938 - חמישה חודשים אחרי ועידת אַוויאן - להקצות 10,000 קמ"ר בגויאנה הבריטית שבדרום אמריקה להתיישבות יהודית, גרמה תפנית דרמטית בפעילות הפריילאנד ליגע. הצעתו העלתה מחדש על סדר היום את בעיית הפליטים. אמנם צ'מברלין דיבר על גויאנה הבריטית, אך מה שהיה חשוב לאנשי הפריילאנד ליגע היה העיקרון והנכונות של בריטניה להקל על יהודי אירופה.

בעקבות הצהרתו של צ'מברלין תפסה תוכנית קימברלי תאוצה. במאי 1939 נפגש שטיינברג עם ראש ממשלת מערב אוסטרליה ג'והן קולינס וילקוק (Willcock) ודן עמו באפשרות להתיישב בקימברלי. בפגישה הוחלט ששטיינברג יצא אל חבל הארץ השומם, יבדוק את השטח ויחבר דוח מפורט על סיכויי ההתיישבות באזור. ואכן שטיינברג יצא לקימברלי ומסקנתו היתה שהאזור ראוי להתיישבות יהודים. האקלים טוב, מים לא יחסרו וההקלאות

Memorandum Prepared by the Freeland League for Jewish Territorial Colonization for the Consideration of the Delegates at the International Refugees Conference at Evian, .32

London, July 1938, p. 1

Ibid., p. 3 .33

מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

תפתח ותשגשג.³⁴ כל מה שנחוזק, ציין שטיינברג, זה מתיישבים צעירים וחזקים, כסף, תכנון כלכלי זהיר שישתלב בכלכלה האוסטרלית ובעיקר נכונות ונחישות של המתיישבים ליצירת חיים חדשים.³⁵

הדוח של שטיינברג נדון ברצינות רבה בממשלת מערב אוסטרליה, שראתה בעין יפה את היוזמה הטריטוריאליסטית.³⁶ משלב זה ואילך החלה תוכנית קימברלי לתפוס תאוצה. ממשלת מערב אוסטרליה אישרה את התוכנית ונותר רק לשכנע את השלטון המרכזי בקנברה. לשם כך החל שטיינברג במסע תעמולה במלבורן ובסידני. הוא נפגש עם אישי שלטון, ראשי ערים, חברי פרלמנט, מנהיגי איגודים מקצועיים, נציגי הקהילה היהודית ואף מנהיגים ציונים כדי לשכנעם בנחיצותה של התוכנית.

ואולם, חרף התחזיות האופטימיות לא הצליחה תוכנית קימברלי לצאת אל שלב המימוש. ב-1 בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה ומנהיגי אוסטרליה היו שקועים כל כולם בניהול המלחמה. היה ברור לשטיינברג ולחבריו בפריילאנד ליגע שלא תהיה שום התקדמות בתוכנית עד סיום המלחמה. בעיית הפליטים היהודים במציאות שנוצרה הפכה לא רלוונטית בעבור האוסטרלים ותוכנית קימברלי נדחקה מסדר היום שלהם. ב-17 בנובמבר 1944 דחתה ממשלת אוסטרליה רשמית את התוכנית, מה שגרם אכזבה רבה בקרב חברי הפריילאנד ליגע. בין כל הנסיונות שנעשו במהלך המאה ה-20 לחפש טריטוריה לעם היהודי, תוכנית קימברלי היתה בעלת הסיכויים הגדולים ביותר למימוש. עם זאת, את כשלונה אין לתלות אך ורק באירועי מלחמת העולם השנייה, אלא גם בכך שמאחורי תוכנית זו התייצב איש ציבור יהודי, מוכשר ביותר אך בלא תמיכה ציבורית מספיקה כדי להוציאה אל הפועל.

היישוב והפריילאנד ליגע

בין כל התנועות שהתנגדו לתנועה הציונית היו התנועה הטריטוריאליסטית והרעיון שלה הקרובים אליה ביותר.³⁷ 'האב המשותף' של שתי התנועות היה יהודה לייב פינסקר. חיבורו אוטואמנציפציה וקביעתו כבר בשנת 1882 ש'אל לנו לקשור מחדש את גורלנו באותו מקום, שבו נפסקו לפנינו ונהרסו בחוזק יד חיינו המדיניים',³⁸ הם שהביאו אל אוויר העולם את הטריטוריאליות. עובדה זו לא הפריעה לציונים רבים להתנגד נחרצות לטריטוריאליות ולפעיליו. הרעיון הטריטוריאליסטי נתפס בעיני הציונים כניסיון לחבל במפעל הציוני וכניסיון

34. שטיינברג, געלבט און געהלומט אין אויסטראליע, עמ' 29-33. ראו גם: Report on the Kimberleys (North-Western Australia), New York 1939

35. Isaac Nachman Steinberg, *Australia: The Unpromised Land*, London 1948, p.10

36. Ibid.

37. על הדמיון בין הטריטוריאליות לבין הציונות ראו: אלרואי (לעיל הערה 3).

38. יהודה לייב פינסקר, אוטואמנציפציה (תרגם מרדכי יואלי), תל-אביב תש"ך, עמ' 53.

למנוע את הקמת המדינה היהודית. הטענה העיקרית שהושמעה נגד 'הטריטוריאליזם החדש' היתה, שהחיפוש אחר חבל אוטונומי באזורים ריקים של האימפריה הבריטית עלול להחליש את מאמצי התנועה הציונית במאבקה בבריטים ובערבים בארץ-ישראל. מסיבה זו ביקש חיים וייצמן מחברי הפרלמנט הבריטי בוועידת אויאן שלא לקבל את הצעת שטיינברג וחבריו. לטענתו התנועה הציונית הוכיחה את עצמה זה כבר ואין טעם להתחיל בתוכנית התיישבות חדשה. 'העניין יימשך זמן רב מדי', הסביר וייצמן, 'המהגרים היהודים יתפזרו בשטחים שכבר מיושבים ולא יימצא ההון הדרוש'. 'ברור כשמש', טען וייצמן באוזני משתתפי הוועידה, 'שהיהודים צריכים להגר לארץ-ישראל אשר יכולה לקלוט מיד 50,000 נפש'.³⁹ חששו הגדול של וייצמן היה פיזור המאמצים הדיפלומטיים ולא ריכוזם. תוכנית קימברלי, ניסה וייצמן לטעון, עדיין אינה באמתחתו של שטיינברג וזמן רב ייקח עד שתצא אל הפועל, אם בכלל.

בשנת 1944 פרסם אליעזר ליבנשטיין (ליבנה), מראשי מפא"י, חוברת קטנה בשם 'הטריטוריאליזם החדש'. מטרתה המוצהרת של החוברת, כפי שהמחבר מסביר בעמודים הראשונים, היא לבחון אם יש סיכוי להתיישב בחבל ארץ ברחבי הגלובוס בלי שההתיישבות היהודית שם תגרום לקשיים 'הדומים לאלה שהתגלו בארץ-ישראל'.⁴⁰ ואולם מעבר לניסיון לענות על השאלה ביקש המחבר לצאת נגד הרעיון הטריטוריאליסטי. לטענתו, מדינאים בריטים בעלי אינטרס עלולים להשתמש בטיעוני הטריטוריאליסטים נגד התנועה הציונית ולחבל באופן ממשי במאבק על ארץ-ישראל:

אם מדינאים לא יהודים יחששו להתקשר בתכניות ממש צרכי ביצוע, אין להסיק מכאן, כי אחדים מהם - ומהבריטים בפרט - יהססו מלהשתמש בסיסמאות טריטוריאליסטיות לשם תכסיס מדיני: כדי להחליש את התביעה היהודית לארץ-ישראל, ולהסיה את תשומת לב העם העברי ואת תשומת לב ידידי מגורלה של הארץ, ודוקא באותה שעה כשעתידה של הארץ יעמוד בפני הכרעה גורלית, והיא תתבע מאתנו לרכוז את כל מרצנו הלאומי ואת מלא האהדה של ידידנו. אכן, אם הטריטוריאליזם חדל למלא כל תפקיד קולוניאליסטי וקונסטרוקטיבי בחיי היהודים, הרי הוא עוד עלול למלא תפקיד פוליטי-דיסטרוקטיבי ממדרגה ראשונה.⁴¹

לתנועה הציונית לא היה ברור מדוע דווקא בתקופה שהמפעל הציוני נוחל הישגים מרשימים בתחום העלייה וההתיישבות יש צורך ברעיונות טריטוריאליסטיים חדשים. מסוף המאה ה-19 ועד שנות השלושים של המאה ה-20 גדל היישוב והתחזק באופן מרשים ביותר. הטענה

39. אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע, עמ' 314.

40. אליעזר ליבנשטיין, 'הטריטוריאליזם החדש', ירושלים תש"ד, עמ' 5. ראו גם: אליעזר ליבנשטיין, 'מלחמת היהודים', בתוך: יעקב כהן ופנתס לחובר (עורכים), כנסת: דברי סופרים לזכר ח.נ. ביאליק, תל-אביב תש"ב, עמ' 402-404.

41. שם, עמ' 28.

מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

הטריטוריאליסטית שארץ־ישראל קטנה מדי ואין היא יכולה לקלוט את אלפי המהגרים שבאים אליה התבררה כלא נכונה. 'כל אימת שמספר העולים לארץ־ישראל הגיע לאלפים והשפעתה [והשפעתם] היתה כאפס אפשר היה למתוח ביקורת לפקפק ואפילו להלעיג, כתב דב סדן בשנת 1934 במאמרו 'על מבקשי מולדת':

אך עתה כשעולים ארבעים עד חמישים אלף לשנה, כשאי אפשר ממש לתאר גורלם הרוחני של יהודי גרמניה בלא משענת זו, כשחמישה עשר עד עשרים אלף העולים בשנה מפולין הם גורם כלכלי ונפשי עצום בחיי האוש של שלושת מיליוני היהודים במדינה זו, עתה כשסיכויי הציונים נתחזקו וגדלו גם התקוות לארצות השכנות – עתה הדיבור הנקוט לגבי הציונות באותו קובץ הוא מעשה השלייה ומעשה ילדות.⁴²

הציונות, המשיך סדן, איננה מקבלת את 'החוזה' הלא כתוב שעשו הטריטוריאליסטים עם הציונות: 'אנו לא נפגע בציונות והציונות לא תגרה בנו'. כתנועה לאומית חיה ונושמת היא 'תילחם בעוז בכל מגמה להטות אפילו הטייה מועטת מעל דרכה'.⁴³

בין הציונים ששללו את 'הטריטוריאליזם החדש' בולטת דווקא עמדתו הסובלנית של זאב ז'בוטינסקי כלפי הפריילאנד ליגע ומנהיגה. יחסו לתוכנית קימברלי בכלל וליצחק שטיינברג בפרט היה אוהד הרבה יותר מגישתו להסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ונשיאה ישראל זנגוויל. את 'הטריטוריאליזם הישן' ראה ז'בוטינסקי כרעיון כפירה שאין לו כל סיכוי להתממש בטריטוריה שאינה ארץ־ישראל. 'בלי ארץ־ישראל', טען ז'בוטינסקי, 'הציונות היא לאו דוקא "כפירה בעיקר", אלא בפשטות אינה ניתנת להתגשם [...] אוגאנדה רעה בעיני, לא משום שבסופו של דבר תצא ממנה לא מדינה יהודית־ארצישראלית אלא יהודית אוגאנדית: היא רעה, משום שבסופו של דבר לא תצא ממנה שום מדינה'.⁴⁴ לעומת זאת, את תוכנית קימברלי הגדיר ז'בוטינסקי 'מעניינת במיוחד מכל התוכניות הטריטוריאליסטיות'.⁴⁵ יחסו לפריילאנד ליגע וליצחק שטיינברג היה כאמור מפויס ומתון בהרבה מיחסו לזנגוויל שלושים שנה לפני כן.

את הסיבה למתינות זו יש להבין על רקע תוכנית ה'אבקואציה' שהגה ז'בוטינסקי במהלך שנות השלושים.⁴⁶ בדומה ל'טריטוריאליסטים החדשים' חברי הפריילאנד ליגע, גם ז'בוטינסקי

42. דב סדן, 'על מבקשי מולדת', חדשים גם ישנים, ב, תל־אביב 1987, עמ' 145.

43. שם, עמ' 146.

44. זאב ז'בוטינסקי, 'על הטריטוריאליזם', כתבים ציונים ראשונים, ירושלים תש"ט, עמ' 135. על יחסו העוין לטריטוריאליזם ראו גם: רפאלה בילסקי בן־חור, כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של זאב ז'בוטינסקי, תל־אביב 1988, עמ' 222-224.

45. Vladimir Jabotinsky, *The Jewish War Front*, London 1940, p. 143.

46. בילסקי בן־חור, כל יחיד הוא מלך, עמ' 291-300. ראו גם: דניאל בלטמן, 'הוויכוח בפולין ב־1936 על תכנית האבקואציה של ז'בוטינסקי', אבי בראלי ופנחס גינזור (עורכים), איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי (סדרת נושא: עיונים בתקומת ישראל), קריית שדה־בוקר 2004, עמ' 371-387.

היה פסימי בנוגע לגורל יהודי מזרח אירופה בכלל ויהודי פולין בפרט. מבחינה זו התחזיות הקודרות של ז'בוטינסקי לגורל יהדות אירופה היו דומות לאלה של הפריילאנד ליגע. שני האישים – שטיינברג וז'בוטינסקי – הכירו במצב העגום של יהודי אירופה והבינו כי טרגדיה עומדת להתחולל על ראשו של העם היהודי. מסיבה זו כנראה רחש ז'בוטינסקי כבוד והערכה למאמציו הבלתי-נדלים של יצחק שטיינברג. בשנת 1940, זמן קצר לפני פטירתו, כתב ז'בוטינסקי בספרו *The Jewish War Front* את הדברים האלה על שטיינברג:

אחד הדברים המאפיינים את התוכנית הזאת הוא שהיא מגלמת את מפעלו והתמסרותו של איש אחד ויחיד, והאישי אינו צעיר ואף לא עשיר ואינו ברייה בוחשת בקלחת ובתעמולה. סודו היחיד הוא עקשנות שקטה, הדרושה כיום כפי שהיתה דרושה בעבר. [...] ההיסטוריה מופלאה, שכן היא מוכיחה שתוצאות פוליטיות ניתנות להשגה על-ידי איש אחד ויחיד, אפילו ללא מעמד רשמי, שרק משכיל לעשות שימוש בשכל הישר בזמן הנכון.⁴⁷

בדומה לשטיינברג סבר ז'בוטינסקי בראשית שנות הארבעים כי יהיה אפשר לקבל את הסכמת ממשלת אוסטרליה לתוכנית ולהתגבר על הקשיים הפיזיים והאקלימיים באזור. עם זאת הוא הטיל ספק בנכונותם של המתיישבים היהודים להיאחו באדמה ולעבוד אותה. המתיישבים היהודים לא יצליחו להיאחו בקרקע ומיד עם בואם הם יציפו את הערים הגדולות באוסטרליה ויחריפו בעיות חברתיות שכבר קיימות שם. לפיכך הפתרון היחיד למצוקת העם היהודי הוא בסופו של דבר ארץ-ישראל:

[אינני] מאמין בשום תוכנית טריטוריאליסטית ליישוב יהודים מחוץ לארץ-ישראל. כל ניסיון לחפש חבלי ארץ הוא חסר תקווה. אף-על-פי-כן, אפילו ציונים קנאים ובלתי-מתפשרים צריכים להתייחס לשאלה זו בכל הכבוד הראוי. באופן הגיוני זה האינטרס שלהם לעודד בדיקה קפדנית של תוכניות שאינן נוגעות לארץ-ישראל.⁴⁸

התמיכה המוצהרת היחידה ביישוב לתנועת פריילאנד ליגע ולרעיון הטריטוריאליסטי באה מכיוונה של אגודת 'איחוד'. האגודה נוסדה באוגוסט 1942 בידי אנשי רוח, הוגי דעות ודמויות בעלות שם אחרות ביישוב.⁴⁹ בין חבריה הבולטים היו יהודה ליב מאגנס, מרטין בובר, שמואל הוגו ברמן, חיים מרגליות קלווריסקי, גורמן בנטוויץ, משה סמילנסקי, רבי

47. Jabotinsky, *The Jewish War Front*, pp. 143-144.

48. Ibid., pp. 152-153.

49. על אגודת 'איחוד' ראו: יוסף הלר, מברית שלום לאיחוד: יהודה ליב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית, ירושלים תשס"ד. ראו גם: יוסף גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב 1985, עמ' 358-366; מאיר מרגלית, 'הקמת "האיחוד" ותגובת היישוב לנוכח התארגנות המחודשת של יוצאי "ברית שלום", הציונות, כ (תשנ"ז), עמ' 151-173; תמר הרמן, 'תנועת שלום במבחן האש: "איחוד" 1947-1949', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 33 (תשנ"א), עמ' 51-72.

'מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

בנימין, נתן חופשי ועקיבא ארנסט סימון. האגודה ביקשה לקדם את רעיון המדינה הדו־לאומית ולפתור את 'שאלת הציונות ברוח של שלום ואהבה לערבים'.⁵⁰ 'איחוד' התנגדה למקסימליות הציוני וחבריה הצרו על שהתנועה הציונית לא התייחסה כראוי לשאלה הערבית. לטענתם, התעלמותה ממנה היא שהביאה להסלמה בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בארץ־ישראל. בעניין השאלה הערבית ופעולותיה הבלתי־מוסריות של התנועה הציונית כלפי האוכלוסייה הערבית נוצר הקשר בין 'איחוד' לבין הפריילאנד ליגע. חברי שתי התנועות ראו בציונות תנועה לאומית הפועלת באמות־מידה בלתי־מוסריות כלפי האוכלוסייה הערבית בארץ־ישראל.⁵¹ המאבק האלים של שנות השלושים, מלחמת העצמאות ובעיית הפליטים הפלסטינים הביאו לידי כך שאנשי 'איחוד' ראו בפריילאנד ליגע תנועה לאומית לגיטימית המבקשת לפתור את הבעיה היהודית בדרך מוסרית בלי לפגוע בזכויותיהם של עמים אחרים. באמצעות הניסיון הטריטוריאליסטי להקים אוטונומיה תרבותית ביקשו חברי 'איחוד' להוכיח לציונים שאפשר להתיישב בחבל ארץ ולבנות ישות לאומית בלי לפגוע באוכלוסייה המקומית או לנשל אותה. מלחמת העולם השנייה הביאה לנתק מסוים בין 'איחוד' לבין הטריטוריאליסטים, אך הקשר התחדש לאחר המלחמה והתהדק עוד יותר לאחר הקמתה של מדינת ישראל.

הפריילאנד ליגע לאחר הקמת מדינת ישראל

הוא תָּצֵה עָלַי גִּיפֵ אֶת הָעִיר הַכְּבוֹשָׁה, -
נָעַר עוֹ וְחָמוֹשׁ... נָעַר־כְּפִיר!
וּבְרָחוּב הַמְדָּבָר
אִישׁ זָקֵן וְאִשָּׁה
נִלְחָצוּ מִפְּנֵי אֶל הַקִּיר.
וְהַנְּעָר חִיָּךְ בְּשָׂנִיִּים־חֶלֶב:
'אֲנִסָּה הַמְקַלְע'... וְנִסָּה!
רַק הָלִיט הַזָּקֵן אֶת פְּנֵי בִדְדוֹ...
וְדָמוֹ אֶת הַכֶּתֶל כִּסָּה.

(נתן אלתרמן, 'הטור השביעי', 'על זאת', דבר, 19 בנובמבר 1948)

50. ר' בנימין, 'כינוס "איחוד" בירושלים', נר: ירחון לבעיות ציבור ולהתקרות יהודית־ערבית, יב (אוגוסט 1956), עמ' 2.

51. נתן חופשי, 'י.ג. שטיינברג און דער "איחוד"', בתוך: ראויטש (עורך), יצחק נחמן שטיינבערג: געדענק בוך, עמ' 303-306.

שבעה חודשים לאחר שהתפרסם השיר לראשונה בדבר הוא תורגם בידי יצחק שטיינברג ליידיש וראה אור באחד מהגליונות של הביטאון הטריטוריאליסטי אויפן שוועל של שנת 1949.⁵² שירו של אלתרמן היה בעבור הטריטוריאליסטים ההוכחה הטובה ביותר לטענתם כי מדינת ישראל קמה באופן בלתי־מוסרי והיא תוצאה של העוול שנגרם לאוכלוסייה הערבית. מרגע שקמה מדינת ישראל נאלצה הפרייאלאנד ליגע להתאים את עצמה למציאות החדשה שנוצרה. התבדו תחזיותיהם הפסימיות של הטריטוריאליסטים כי אין סיכוי במציאות הנוכחית לייסד מדינה ליהודים, ולפיכך התעוררה השאלה אם יש לפרק את התנועה ואם במציאות כזאת יש מקום לאידאולוגיה הטריטוריאליסטית. דילמה זו שליוותה את שטיינברג ואת חבריו בראשית שנות החמישים היתה דומה להתלבטות של ישראל ונגוויל אם לקיים את יט"א לאחר הצהרת בלפור. ונגוויל בחר בסופו של דבר לפרק את ההסתדרות הטריטוריאליסטית; שטיינברג לעומת זאת מצא כי הרעיון הטריטוריאליסטי רלוונטי יותר מתמיד. חצי שנה לאחר קום המדינה התקיימה ועידה של הפרייאלאנד ליגע ואחת ההחלטות המרכזיות שהתקבלו היתה כי מדינת ישראל איננה יכולה להוות פתרון יחיד לעם היהודי ויש להמשיך ולפעול בכיוון הטריטוריאליסטי:

הוועידה רואה בסיפוק גדול את החשיבות ההיסטורית בהקמת מדינת ישראל. היות שהיא [הפרייאלאנד ליגע] מכירה באופן רשמי בזכותו של עם לקיום עצמאי משלו ובזכות של עמנו לחיות חיים לאומיים חופשיים. אבל בו בזמן חייבים להדגיש שמדינת ישראל אינה פותרת את בעייתם של היהודים חסרי הבית. גם בגלל השטח המצומצם שלה וגם בגלל העוינות עם האוכלוסייה הערבית. אנחנו מעיזים לומר שאסור שכל עתידו של העם היהודי יהיה תלוי במדינת ישראל לבדה.⁵³

יתרה מזו, מדיניותה התוקפנית של מדינת ישראל, טענו אנשי הפרייאלאנד ליגע, הביאה 'להרעלת היחסים היהודיים-ערביים ולמדינה שקמה בדם ואש על תלי חללים של בני ישראל וערב'. לפיכך דווקא בימים אלה, לטענת חברי הפרייאלאנד ליגע, האוטונומיה התרבותית נחוצה יותר מתמיד. חבל הארץ שיימצא יהיה 'בפינה פחות או יותר שקטה, בה לא יהיה מקום למלחמת עמים שכנים [...]'.⁵⁴ מדינת ישראל, לטענת הטריטוריאליסטים, היא מדינה בלתי־מוסרית שאינה שונה במאומה ממדינות העולם. זו מדינה 'הבנויה על משטרה, צבא,

52. נתן אלתרמן, 'אויך וועגן דעם', אויפן שוועל, 57-58 (יוני-יולי 1949), עמ' 6. לא רק שירים של אלתרמן מסוג זה תורגמו ליידיש. באוקטובר 1950 תורגמו ליידיש גם קטעים מספרו של אורי אבנרי, הצד השני של המטבע. ראו: אורי אבנרי, 'צו שלום אדער צו מלחמה', אויפן שוועל, 71-72 (אוקטובר-נובמבר 1950), עמ' 8-10.

53. Isaak N. Steinberg, 'Territorialism', Vlavianos and Bross (eds.), *Struggle for Tomorrow*, pp. 123-124; Isaac Stienberg, 'The Place of Freeland in Jewish Life', October 1948, YIVO Archive, RG 366, box 1-40, folder 20

54. חופשי, 'בלב ובפש' (לעיל הערה 30), עמ' 2.

'מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

צנזורה, פטריויזם עיוור, שנאה וקנאה ומלחמת אחים-שכנים, ועושיק וגזל ושפיכת דמי נקיים'.⁵⁵ 'עלינו להיזהר מאוד שלא להתכחש למהותנו היבנאית שנשתרשה בנו דורות על דורות', כתב שטיינברג במאי 1948, ימים אחדים לאחר הקמת המדינה:

שתיים הן הסכנות האורבות למדינת ישראל שהוקמה בסביבה ערבית עוינת. הסכנה מהחוץ תדרבן אותה להתמסר בראשה ורובה לעניין ההתגוננות, לביטחון צבאי. בימינו אלה לא תוכל שום מדינה זעירה וצעירה לעמוד ולהתקיים בכוח עצמה מבלי להישען על איזושהי מעצמה גדולה, ז.א. [זאת אומרת] מבלי לשמש מכשיר פוליטי בידי מישהו מהתקיפים. ועוד בימי קדם הוזהירו נביאינו את ישראל מפני בריתות עם מצרים, בבל או אשור. והנה גם הסכנה מבפנים: כל חיי העם במדינת ישראל ירוכזו מסביב להגנה הצבאית. תבוא מיליטריזציה של כל הנוער, והחינוך, הספרות, כל הלך הרוח והמחשבה יופנו לא כלפי עניינים שבנפש וברוח אלא לצורכי ההגנה.⁵⁶

ככל שהחריף הסכסוך בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב כך היתה הפריילאנד ליגע נחושה בדעתה שיש הצדקה להמשך קיומה של התנועה. יתרה מזו, במהלך שנות החמישים החלו חברי הפריילאנד ליגע לאמץ קו תקיף ומלחמתי נגד מדינת ישראל. מדיניותה התוקפנית בשנות החמישים ובייחוד פעולת קיביה יצרו מציאות – מנקודת המבט הטריטוריאליסטית – שקיומה של מדינת ישראל לא זו בלבד שאיננו שומר ומגן על העם היהודי בתפוצות, אלא שהוא מסכן את התפוצה היהודית כולה. זאת ועוד, מדיניותה של ישראל הזכירה לשטיינברג את המשטר הבולשביקי שלאחר מהפכת אוקטובר. בשני המקרים – הסוציאליסטי והקמת מדינת ישראל – טען שטיינברג, היה רעיון ואידאל שהתנפץ מיד עם מימושו. הקמת מדינה ליהודים בארץ-ישראל היתה מימוש האידאל הציוני; ואולם מדיניותה של ישראל בשנים הראשונות ובייחוד בתקופת פעולות התגמול של שנות החמישים הפכו אותה – בדומה למה שקרה לבולשביקים – למדינה בלתי-מוסרית שבגדה באידאל:

מאורעות הדמים [פעולת קיביה] ב-14 באוקטובר של שנה זו על הגבול שבין ישראל וירדן הם סמל אזהרה למצפוננו. העובדה שיהודים – חיילים או אזרחים – יכולים בחישוב קר לרצוח עשרות גברים, נשים וילדים חפים מפשע בכפר הערבי קיביה, היא כשלעצמה פשע מסמר שיער. ואולם גרוע הרבה יותר שדברים אלה התקבלו בשוויון נפש ובסיפוק בישראל ובתפוצות. הפעולה קיבלה 'הכשר' בהסברים פוליטיים, אסטרטגיים, אך התעלמו לגמרי מההיבט המוסרי שלה.⁵⁷

55. שם, עמ' 3.

56. יצחק שטיינברג, 'מלוחה יידישקייט אדער גייסטיידישקייט', אויפן שוועל, 3-4 (מאי 1948), עמ' 12-13.

57. יצחק שטיינברג, 'דער יובל פון אן אידעע', אויפן שוועל (נובמבר-דצמבר 1953), עמ' 2-3.

בשיח הדיפלומטי הישראלי, טען שטיינברג, 'נשמעות המילים "אנחנו כמובן מצטערים אבל האשמה היא בהם [בערבים]". ואולם בינתיים בין נימוקי "הכמובן" לבין ה"אבל" מתפוגגת לה הרגישות המוסרית של העם היהודי שהנחתה אותו כל שנות גלותו.⁵⁸ מאמרו של שטיינברג 'דער יובל פון אן אידעע', שהתפרסם באויפן שוועל, הוא כתב אישום חריף ביותר של הפריילאנד ליגע נגד מדינת ישראל. מדיניותה התוקפנית, טענו הטריטוריאליסטים, הפכה את היהודי מקורבן נרדף לדמות תוקפנית ואלימה. לפיכך, המטרה המרכזית של הפריילאנד ליגע היא לא עוד רק חיפוש אחר חבל ארץ למהגרים ופליטים יהודים, אלא גם החובה לשמור על מוסריותו של העם היהודי לנוכח מדיניותה האלימה של מדינת ישראל ועל 'תרבותו הנעלמת לנגד עינינו'.⁵⁹ 'לפני המישים שנה', המשיך שטיינברג וטען, 'לא היו לאבות הציונות והטריטוריאליזם דאגות ממין זה. הם אמנם חזו בעוניה של החברה היהודית אבל לא היה להם ספק בעושרה הרוחני והאתי. לעומת זאת, דורנו -

נועד להתבונן אל תהום הנפש היהודית ועקב כך לחשוב עמוקות [על הבאות]. זוהי הסיבה מדוע ה'פריילאנד ליגע' נכנסת אל עידן חדש [אמנם] עם פחות אשליות, אך עם תודעת אחריות גדולה. המטרות שעמן מתמודדים הן לא רק אלה של התנועה אלא בעיותיו של העם היהודי כולו.⁶⁰

היות שהסכסוך היהודי-ערבי מסכן את העם היהודי בתפוצה, טען שטיינברג כי הכרח שהפריילאנד ליגע תביע את עמדתה בנושא. 'הבעיה הערבית' הסביר, 'היא למעשה בעיה יהודית, יש לנו אחריות משותפת. חייבים אנו לבקש, לתבוע ולאלץ את אחינו במדינת ישראל לעשות את הנכון ואת הצודק'.⁶¹ עמדה זו קיבלה חיזוק מרבי בנימין [יהושע רדלר-פלדמן], מוותיקי חלוצי העלייה השנייה ומנהיג אגודת 'איחוד' בשנות החמישים.⁶² במכתב נרגש לחברי הפריילאנד ליגע ביקש החלוץ הישיש מהטריטוריאליסטים לאזור כוחות לקראת מימוש החזון ההרצליאני. שתי הנחות בסיסיות היו להרצל, טען רבי בנימין:

האחת, שהיהודים חייבים לעזוב את אירופה ולהתיישב במקום שבו לא יהיו מוקפים אויבים. השנייה, שזה חייב להיעשות באופן הגון, מוסרי, אתי וללא שום תעתועים. למען זה הוא פעל ולמען זה הוא הקריב את בריאותו. האם יש צורך לומר היכן הציונות

Ibid. .58

Ibid. .59

Ibid. .60

61. יצחק שטיינברג, 'ישראל לאן?', נר: ירחון לבעיות ציבור ולהתקרבות יהודית-ערבית, ז (אפריל 1955), עמ' 20.

62. על מהות הקשר בין מנהיגי 'איחוד' לבין הפריילאנד ליגע בראשות שטיינברג אפשר ללמוד מחילופי המכתבים שהשתמרו בארכיונו האישי של שטיינברג בניו-יורק. לא אחת פנו חברי 'איחוד' לשטיינברג בבקשה שיעזור לקבל תמיכה מוסרית וכספית מיהודי ארצות-הברית. ראו לדוגמה את מכתבה של לאה מינץ אל יצחק שטיינברג מיום 11 במאי 1954, YIVO Archive, RG 366, box 1-40, folder 20

מבקשי מולדת': תנועת הליגה לארץ חופשית

עומדת כיום מבחינה מעשית ומוסרית? מעשית מדינת ישראל והיהודים שנואים הן על הנוצרים והן על המוסלמים: כ-660 מיליון איש ברחבי העולם, ומוסרית מוטב לשמור על שקט. [...] לפיכך עלינו לחפש אחר דרכים חדשות (לא אלה של שר הביטחון) כדי להציל את מדינת ישראל. עלינו ליצור מרכזים יהודיים בכמה וכמה ארצות. מרכזים גדולים ולא קטנים עם כלכלה וחיים תרבותיים משלהם. [...] זוהי לדעתי תנועת ה'פריילאנד'. תנועה זו עומדת כעת רק בראשיתה והיא חייבת כוחות חדשים, אומץ ואידאולוגיה.⁶³

ואולם בניגוד לציפיותיו של רבי בנימין, הפריילאנד ליגע לא המשיכה בפעילותה ליצירת חברה יהודית אוטונומית צודקת ומוסרית יותר. בשנת 1957 נפטר מנהיגה הכריזמטי יצחק נחמן שטיינברג ולא נמצאה דמות ציבורית בשיעור קומתו שהיתה יכולה להתאים את הפריילאנד ליגע למציאות החדשה. הפריילאנד ליגע חדלה למעשה מלהתקיים לאחר מותו.

סיכום

בספרו על הרצל מציין אלכס ביין, כי לאחר הקונגרס הציוני השישי והוויכוח הנוקב על תוכנית אוגנדה, התנהלה שיחה אינטימית בין הרצל לבין ידידו הקרובים ישראל זנגוויל, מקס נורדאו ויוסף כהן. בשיחה זו סיפר הרצל לחבריו את תוכניותיו לקראת הקונגרס הציוני השביעי:

אני רוצה לומר לכם עכשיו [...] את נאומי בקונגרס השביעי – אם אוכה להגיע אליו. עד אז או שתהיה בידי ארץ־ישראל, או שאבוא לידי הכרה כי לשוא הם כל המאמצים הנוספים. במקרה האחרון יהיה נאומי: הדבר לא היה אפשר. המטרה הסופית לא הושגה ולא תושג בזמן הצפוי. אבל קיימת תוצאת ביניים: ארץ זו, שאנו יכולים ליישב בה את המונינו הסובלים על בסיס לאומי ועם מנהל עצמי. אין אני סבור כי בשל חלום יפה רשאים אנו לגזול מן האומללים את ההקלה הזאת. אך אני מבין, שעל־ידי כך נוצר בתנועתנו קרע מכריע, והקרע הזה עובר בתוך אישיותי אני. אף על פי שמלכתחילה הייתי רק איש מדינת היהודים (Judenstaatler) – לא איכפת איפה – הרי אחזתי אחרי כן בכל זאת בדגל ציון ואני נעשיתי בעצמי חובב ציון. ארץ־ישראל היא הארץ היחידה, שבה יוכל עמנו להגיע למנוחתו. אך עזרה מהירה דרושה למאות אלפים.⁶⁴

הרצל לא זכה להגיע לקונגרס השביעי, אבל עמדתו שיש לפתור את בעיית העם היהודי בלי כל דיחוי אומצה בידי הטריטוריאליסטים. 'הטריטוריאליזם הישן' נוסח זנגוויל קם בראש

63. על מכתבו של רבי בנימין ראו: Freeland, 10 (April-May 1955), p. 12.

64. אלכס ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, תל־אביב תשכ"א, עמ' 381.

ובראשונה כתגובה לדחייתה של ההסתדרות הציונית את תוכנית אוגנדה והעמדתה של ארץ־ישראל כפתרון בלעדי לעם היהודי. תחייתו של 'הטריטוריאליזם החדש' בשנות השלושים היתה תוצר של כשלון האמנציפציה וכשלון רעיון האוטונומיזם – 'הגלות־נאציאליזם' בלשון הטריטוריאליסטים – נוסח דובנוב. לנוכח ההחרפה במצב היהודים באירופה ורדיפתם ביקשה הפרייילאנד ליגע לפתור מהר ככל האפשר את בעיית היהודים באמצעות הקמת אוטונומיה תרבותית בחסות מעצמה דמוקרטית.

הטריטוריאליסטים היו פסימיים בנוגע לגורל יהודי אירופה ומודעים לסכנה המוחשית והמידית שמרחפת מעל לראשם. הסכסוך עם האוכלוסייה הערבית בארץ־ישראל וההגבלות על העלייה, שהטילה ממשלת המנדט, הביאו אותם למסקנה שלתנועה הציונית אין מספיק זמן ויש למצוא חלופה אחרת לארץ־ישראל. בין כל התוכניות הטריטוריאליסטיות שהתגבשו בשנות השלושים והארבעים היתה 'תוכנית קימברלי' היחידה שכמעט הגיעה לכלל מימוש. ואולם כשם שמלחמת העולם הראשונה שמה קץ למסע החיפושים של זנגוויל אחר חבל ארץ, מלחמת העולם השנייה קטעה את נסיונותיו של שטיינברג לשכנע את הממשלה הפדרלית של אוסטרליה.

הניסיון לבחון את הרעיון הטריטוריאליסטי משנות השלושים ועד הקמת מדינת ישראל מצביע על התפתחות רעיונית ועל ניסיון להתאים את האידאולוגיה הטריטוריאליסטית לאירועים המסעירים של התקופה. שלא כ"א ונשיאה זנגוויל, שחיפש עד מלחמת העולם הראשונה חבל ארץ כדי להקים את מדינת היהודים, הסתפקה הפרייילאנד ליגע באוטונומיה תרבותית נטולת שאיפות פוליטיות בטריטוריה מסוימת. לאחר קום המדינה חל שינוי בעמדה הטריטוריאליסטית, שסירבה להכיר במדינת ישראל כאחראית לגורלו של העם היהודי בתפוצות. טענתם העיקרית היתה שמדיניותה התוקפנית של ישראל היא מעין 'חיבוק דוב' המסכן את יהודי התפוצות, ולפיכך יש לנתק את הקשר בין התפוצה היהודית לבין מדינת ישראל.

חמישים שנה בקירוב לאחר התפרקותה של הפרייילאנד ליגע נראה כי סוגיה זו עדיין מעסיקה את החברה הישראלית. שאלת מחויבותה של מדינת ישראל ליהודי התפוצות ואחריותה כלפיהם עודנה פתוחה ועומדת גם כיום במרכזו של השיח היהודי־הישראלי.